

Het tweede huwelijk

Remigratie, psychische pijn en verwerking in een Marokkaans gezin

Patrick Meurs

Deze bijdrage beschrijft de casus van een Marokkaanse remigrant wiens echtgenote en kinderen in België blijven. De man trouwt op latere leeftijd voor een tweede maal in zijn land van herkomst. De auteur besteedt vooral aandacht aan de beleving van de 'hierblijvers' die bij hem therapeutische hulp zoeken, maar aan de hand van brieven van de man komt ook diens perspectief in beeld. De verscheurdheid en de onmogelijke keuzes die migratie en remigratie met zich meebrengen, worden duidelijk. Te midden van die moeilijkheden en het gemis aan elkaar, zien we tevens het blijvende engagement jegens elkaar en de kracht van de betrokkenen om een eigen weg te blijven zoeken. Verlies, depressie en creativiteit liggen dicht bij elkaar en wisselen elkaar af in het leven van de oudere Marokkaanse vrouw. Voor het verstaan van de beleving van migratie en remigratie wordt een psychologisch en antropologisch perspectief gehanteerd.

[ouderen, migranten, remigratie, tweede huwelijk, psychotherapie, verliesverwerking, Marokko]

In een eerdere bijdrage (Meurs 1996) gaf ik reeds aan dat de remigratie als studieobject nog braakliggend terrein is. Onderzoek naar het welbevinden van oudere remigranten is bijvoorbeeld wel bij Zeul (1994) te vinden die migranten, waarvan er later een aantal remigreerde, in een longitudinaal onderzoek rondom psychisch welzijn betrok.

In dit artikel doe ik verslag van de psychotherapeutische behandeling van een oudere Marokkaanse vrouw die ongeveer een half jaar op een psychiatrische afdeling opgenomen is geweest omwille van een ernstige depressie.¹ Geleidelijk wordt de invloed van de remigratie van haar echtgenoot duidelijk. Vanaf dan komen de gebeurtenissen in de remigratie op zeer indirecte en eerder gefragmenteerde wijze aan bod, zoals het in psychotherapie vaak gaat met de zaken die het meest van al patiënten beroeren. Ik beschrijf uitvoerig enkele kernmomenten uit het therapeutische proces en verlies daarbij relevante antropologische of cultureel-psychologische vraagstellingen niet uit het oog. Deze vragen komen in het tweede deel van de bijdrage aan bod.

Aanmelding en klinisch beeld

Mevrouw Bensouïda is aanvankelijk op de afdeling inwendige geneeskunde van een algemeen ziekenhuis opgenomen wegens aanhoudende pijn in de maagstreek. Ze heeft niet de minste eetlust. Medisch onderzoek resulteert in een aantal afwijkende parameters, maar deze zijn niet van die aard dat ze het gehele en aanhoudende ziektebeeld kunnen verklaren. De patiënte bevindt zich reeds gedurende anderhalve maand in deze toestand. Het valt in het behandelteam al vlug op dat mevrouw Bensouïda niet alleen geen eetlust heeft, maar ook eigenlijk helemaal geen levenslust. Ze verwacht dag- en nachtritme en is zeer weinig responsief ten aanzien van elk contactaanbod. Ze praat nauwelijks, tenzij met bepaalde familieleden. Soms is ze niet meer te stoppen in haar Berberse woordenvloed. Haar spreken doet dan zeer jammerend aan. Het team concludeert dat haar psychosomatische klachten een depressie maskeren.

Levensgeschiedenis

Mevrouw Bensouïda is afkomstig uit het Rifgebergte in Noord-Marokko. Ze is gehuwd en moeder van drie kinderen. Ze is bij opname zestig jaar. Ze huwde in 1958 op 22-jarige leeftijd. Haar echtgenoot vertrok in 1960 naar Europa: eerst naar Frankrijk gedurende vijf jaar, daarna naar België. Hij is 12 jaar ouder dan zijn echtgenote.

De kinderen zijn geboren in 1964, 1968 en 1970: de oudste is een zoon, de jongste twee zijn dochters. De oudste kinderen zijn in België gehuwd met leden van de Marokkaanse migrantengemeenschap rondom Brussel. De jongste dochter woont nog thuis bij haar moeder. De gehuwde kinderen hebben zelf reeds kinderen, tussen twee en acht jaar oud.

Mijnheer Bensouïda begon in 1993 zijn reeds lang gekoesterde remigratieplannen te concretiseren. In 1994 remigreerde hij daadwerkelijk. Mevrouw Bensouïda besliste om bij de kinderen te blijven en hier oud te worden. In de loop van 1996 bereikte haar het bericht dat haar echtgenoot ginds voor de tweede maal zou huwen. Kort na dit bericht zijn de psychosomatische problemen bij haar begonnen. Het zijn de eerste ernstige gezondheidsproblemen sinds de migratie.

Opbouw van therapeutische relatie met het gezin Bensouïda

Mevrouw Bensouïda wil in deze eerste fase van de opname nooit alleen zijn. Steeds is één van de kinderen aanwezig. Ik besluit als therapeut om met haar te spreken in aanwezigheid van de kinderen.

In de eerste gesprekken laat mevrouw Bensouïda het initiatief volledig aan haar kinderen. Af en toe valt ze op zeer klagende wijze in, waarbij ze Berbers spreekt. Wat ze dan zegt wordt nooit vertaald door de kinderen. Zelfs als ik er om vraag, geven ze weinig uitleg. Wanneer mevrouw Bensouïda over haar lichamelijke klachten spreekt, doet ze dat in het Nederlands.

Aanvankelijk komen alleen de oudste twee kinderen mee op consultatie. Dezen vertellen aan de therapeut niets over hun moeders levensgeschiedenis, tenzij over de geschiedenis van haar pijn in de maagstreek. Verrassend genoeg bracht de eerste aanwezigheid van het derde kind – de jongste dochter van mevrouw Bensouïda – na drie weken opname en reeds vijf gesprekken, een wending in de behandeling. Zij brengt voor het eerst het thema ‘vader’ ter sprake en vertelt me dat haar moeder zich steeds in het Berbers afvraagt waarom zij toch dit lot moet ondergaan en wenst dat God haar zou helpen. Wanneer de therapeut vraagt wat de moeder zwaar valt in het lot dat ze ondergaat, geven de kinderen aan dat de remigratie van vader haar ‘op de maag ligt’.

Het thema van de remigratie is daarmee ter sprake gekomen. Het is blijkbaar een emotioneel beladen gebeuren, want nadat ik dit thema heb opgenomen, komt dit gezin een tijdlang niet meer samen op gesprek. Aanvankelijk werden toevallige omstandigheden als reden opgegeven: de jongste dochter die onverwacht op het moment van de afspraak moest werken, de zoon die toevallig op dat moment naar de garage moest om de auto te laten herstellen, de oudste dochter die net op de dag van een gesprek ziek geworden is. Dit patroon herhaalt zich, zodat ik gedurende enkele weken de drie kinderen en de moeder niet meer tezamen kan spreken. Ofwel komen de twee oudste kinderen met moeder op gesprek, ofwel het jongste kind alleen met de moeder.

Mevrouw Bensouïda komt duidelijk anders over, al naargelang wie van haar kinderen in het gesprek aanwezig is. Bij de twee oudste kinderen zegt ze weinig of niets. Ze geeft dan een eerder afwezige indruk. Deze kinderen spreken alleen maar over de problemen en perspectieven van moeder hier-en-nu. Ik hoor hen nooit over vader spreken. De jongste dochter doet dat wel, zeer uitdrukkelijk zelfs. In haar aanwezigheid gaat de moeder al vlug over in een onstuitbare jammerklacht. Het is alsof de kinderen verschillende aspecten van haar beleving oproepen. De geremigreerde echtgenoot/vader is in de gesprekken ofwel afwezig ofwel overaanwezig.

Vanuit deze relationele invloed op wat er besproken wordt en op hoe dat dan aan bod komt, vermoed ik dat de remigratie voor het gezin moeilijk ligt en dat een manier moet worden gevonden om dit thema met het hele gezin samen te bespreken. Daarom besluit ik de kinderen uitdrukkelijk tezamen uit te nodigen. Ondertussen werden naast deze gezinsbegeleiding ook individuele gesprekken opgezet met mevrouw Bensouïda.

Beschrijving van de gezinsgesprekken over de remigratie

De twee oudste kinderen vinden duidelijk dat ze in deze omstandigheden niet bij de pakken mogen neerzitten. Ze willen zich in hun leven hier niet laten hinderen door de terugkeer van hun vader naar Marokko. Ze sporen hun moeder aan om haar leven hier ook weer op te nemen. Ze willen evenmin een conflict met of over hun vader. Ze menen dan ook dat het beste is dat de vader niets merkt of te horen krijgt van hun moeders problemen. De wens om hun leven hier voort te zetten ondanks vaders remigratie is begrijpelijk: het is een manier om deze crisis te hanteren. Maar, de therapeut blijft geïntrigeerd door hun grote bekommernis dat vader toch maar niets te weten komt over de problemen hier.

De jongste dochter brengt in een volgend gesprek een heel ander perspectief in. Het thema vader, dat de oudste kinderen mijden, wordt door haar juist centraal gesteld. Ze verwijt haar vader van alles, vooral zijn afwezigheid in haar leven. Ze was tien jaar toen ze met haar moeder en de andere kinderen naar Europa kwam. Ze heeft haar vader steeds als een vreemde beleefd. De andere kinderen erkennen iets van dit probleem, maar lijken minder onder hun vaders afwezigheid geleden te hebben.

Mevrouw Bensouïda vreest duidelijk dergelijke openlijke kritiek op haar echtgenoot. Ze geeft haar jongste dochter meermaals aan dat ze dat niet mag zeggen, maar ze ontkracht evenmin de inhoud van de klachten van deze dochter. In haar aanklacht klinkt zeker ook een verlangen door naar erkenning door haar vader. De jongste dochter meent, in tegenstelling tot de andere kinderen dat haar vader gerust weet mag hebben van de moeilijkheden. Eigenlijk wil ze hem raken en zijn verantwoordelijkheid doen opnemen voor zijn vrouw en kinderen hier.

Het is duidelijk dat geen van de kinderen de relatie met vader, die ze zelfs in zijn aanwezigheid beleefden als kwetsbaar, definitief wil schaden. Desondanks leeft er in dit gezin kwaadheid die slechts moeizaam aan de orde kan komen. Dit is zeker mede een aanleiding voor het feit dat één van hen – in dit geval moeder Bensouïda – depressief wordt: depressie omdat de agressie die beleefd wordt als vernietigend, ondraaglijk is (Zetsel 1965). Ik begrijp uit het verhaal van de jongste dochter dat de remigratie in dit gezin beleefd werd als een 'in de steek gelaten worden'. Ik kies er dan ook voor om het belang te benadrukken van hun gezamenlijke samenkomsten bij de therapeut opdat dit gezin niet het gevoel zou krijgen door de therapie nog meer verbrokken te worden.

De beleving van mevrouw Bensouïda

De individuele gesprekken met moeder worden aanzienlijk bemoeilijkt door taalproblemen. Zij kan zich over persoonlijke zaken moeilijk uitdrukken in Frans of Nederlands. Ik versta geen Berbers of Marokkaans. Een poging om een intercultureel bemiddelaar van Marokkaanse origine in te schakelen verloopt moeilijk, omdat de moeder aan deze begeleider niets wezenlijks kwijt wil. De kinderen wijzen de benadering van de bemiddelaar volledig af. Ze geven aan niets tegen deze man te hebben, maar vrezen dat dit een breuk zou betekenen in de relatie met mij. Ze vrezen de therapeut kwijt te raken, ook al was hen expliciet duidelijk gemaakt dat de bemiddelaar de therapeut niet zou komen vervangen.² Daarenboven voel ik de schroom van deze familie om over zulke kwetsbare zaken met alweer een andere begeleider te spreken.

De gesprekken blijven eerder leeg aandoen zolang ik verwacht dat alles vanuit mevrouw Bensouïda zou komen. Ondertussen doe ik de ervaring op dat ze wel verstaat wat ik aangeef in Nederlands of Frans. Daarom besluit ik een actiever aanbod te doen. De gedachte is dat mevrouw Bensouïda zich meer ondersteund voelt door met haar samen te werken rond heel concrete opdrachten. Ik kan haar dan bijvoorbeeld actief helpen bij het opstellen van een 'levenslijn'. Aanvankelijk gebeurt dit door het aangeven van jaartallen, plaatsen en perioden waarin zich belangrijke zaken voorgedaan

hebben. Het opmaken van zo'n 'materieel kader' lukt mevrouw Bensouïda aanvankelijk beter dan het spreken over 'psychorelationele crisissen'. Door het opmaken van zo'n 'levenslijn' krijgt de relatie moeder/therapeut natuurlijk tegelijkertijd meer inhoud. Al doende begint mevrouw Bensouïda immers ook te spreken over deze 'feiten' die ze aangeeft als belangrijk. Na een tijdje spreek ik met haar af welke thema's en gebeurtenissen ook in het bijzijn van de kinderen mogen besproken worden.

Mevrouw Bensouïda legt in haar levensloop de nadruk op enkele momenten. Op de horizontale lijn die een periode van zestig jaar overspant, tekent ze enkele verticale streepjes die bepaalde gebeurtenissen aangeven. Maar, ze zet spontaan ook enkele dubbele verticale streepjes die ze accentueert en die duiden op haar huwelijk, het verlies van haar moeder één jaar nadien, de migratie van haar man nog eens één jaar later, haar eigen migratie en tenslotte de remigratie van haar man. Wanneer ik help te verwoorden wat deze dubbele en dikkere strepen op haar levenslijn betekenen, begint mevrouw Bensouïda spontaan meer te vertellen over haar leven. De aangeduide momenten beleeft ze als breuken of crisissen. Ze benadrukt dat ze telkens helemaal opnieuw moest beginnen en dat ze die opeenvolgende breuken niet meer aan kan. Het wordt me duidelijk dat deze breuken telkens een ernstige verlieservaring inhielden. De opeenvolging van dergelijke verlieservaringen maken dat mevrouw Bensouïda deze veranderingen niet meer kan verwerken, wat bijdraagt tot haar huidig depressief beeld.

Telkens als deze gebeurtenissen aan bod komen, vindt ze slechts moeizaam woorden voor de grote emotionele intensiteit die de herinnering eraan oproept. Na het vertrek uit haar dorp bij het huwelijk, migreerde haar man reeds kort daarop. Ze heeft gedacht aan een terugkeer naar het huis van haar ouders, maar daarin werd ze niet gesteund, noch door haar eigen vader (haar moeder was reeds overleden), noch door de schoonfamilie. Ze bleef in het geboortedorp van haar man wonen tot ze zelf migreerde, ongeveer twintig jaar later. Mettertijd hervond ze een evenwicht en kreeg drie kinderen. De geboorte van haar zoon gaf haar in de schoonfamilie meer ruimte. Ze was ook niet de enige vrouw in het dorp van wie de man in Europa verbleef. Bij de migratie was immers een hele generatie mannen uit de dorpen van het Rifgebergte weggetrokken. Toen haar man omstreeks 1975 gezinshereniging voorstelde, heeft mevrouw Bensouïda eerst lang geaarzeld. Ze had gehoopt dat haar man terug zou keren tegen het einde van de zeventiger jaren. Er werd in die periode ook vaak gesproken van een thuiskomst. Toen haar man deze steeds langer uitstelde, is ze ten slotte op zijn voorstel ingegaan en met de kinderen naar Europa gemigreerd.

Mevrouw Bensouïda geeft aan dat haar migratie een hele verandering betekende. In haar woonplaats ginds had ze ondertussen haar plaats verworven. De drie kinderen waren bij de komst naar Europa ook al pubers. Er was in de voorbije jaren een steeds grotere kloof gegroeid tussen moeder en vader en tussen de kinderen en vader. 'Les années, ça se multiplie', verwoordde mevrouw Bensouïda herhaaldelijk de kloof. Voor alle betrokkenen betekende de lang geplande gezinshereniging een crisis. Blijkbaar diende iedereen opnieuw zijn of haar plaats te vinden. Moeder werd plots helemaal afgesneden van de leefwereld waarin ze mettertijd moeizaam haar weg had gevonden. Ook de kinderen kwamen in een vreemde wereld terecht. Moeder voelde zich hier zonder kennissenkring plots heel alleen. Desondanks spreekt ze kordaat en krachtig

wanneer ze vertelt dat ze niet thuis is blijven zitten met haar problemen. Ze heeft al snel nieuwe contacten opgebouwd met andere migrantenmoeders en weet op die manier een uitweg te vinden wanneer er zich met één van de kinderen een probleem voordoet. In haar verhaal over deze levensfase vernoemt ze haar echtgenoot nauwelijks. Het is alsof ze het in deze crisisperiode alleen met de steun van andere oudere Marokkaanse migrantenvrouwen gered heeft. In overleg met de moeder bespreken we deze periode ook in de gezinsgesprekken.

Gezinsgesprekken over migratie en remigratie

De zoon heeft vaders houding beleefd als een blijk van het niet willen hinderen van anderen. Hij neemt vaak de verdediging van vader op. Vader was dan niet een krachtige autoriteit in het gezin, hij liep de anderen evenmin in de weg. Alleen al daarom houdt hij erg van zijn vader. De twee dochters zijn kritischer tegenover vader. Ze nemen het woord 'onrechtvaardig' in de mond, wanneer ze het erover hebben dat moeder haar hele leven in de migratie heeft moeten werken voor het gezin. Vader liet hen begaan, maar voor de dochters heeft dit veel meer onzekerheid gegeven dan voor de zoon. Deze zoon heeft bijvoorbeeld in het begin van de jaren tachtig gedurende een aantal jaren zijn opleiding kunnen blijven volgen, terwijl zijn oudste zus met moeder overal uit werken moest om het gezin te onderhouden en onder meer zijn studies te betalen, nadat vader werkloos was geworden.

De kinderen delen zeker het gevoel dat ze voor elkaar moeten vechten en zorgen. Dit saamhorigheidsgevoel hebben ze reeds vanaf het moment dat vader naar Europa ging. Ze geven af en toe aan te vrezen dat de gesprekken voor nieuwe breuken zorgen. Daarom wil de zoon dat moeder zo snel mogelijk terug naar huis komt. Dat is voor hem het teken dat alle problemen voorbij zijn.

Er is in dit gezin angst om elkaar te verliezen na de remigratie van vader. Ik benadruk daarom dat deze bekommernis hen tevens bindt; het is een gemeenschappelijke zorg elkaar in deze crisis niet uit het oog te verliezen. Met dit thema komt ook de wens op dat de geremigreerde vader zijn plaats kan blijven innemen in hun leven en dat hij zorg en verantwoordelijkheid blijft opnemen voor hen. De bespreking van dit thema brengt ten slotte aan bod wat heel de tijd verzwegen is gebleven. Ditmaal is het de oudste dochter die vertelt dat vader na zijn remigratie in Marokko voor de tweede maal gehuwd is. Meer dan de remigratie op zich – die blijkbaar al een moeilijk verlies betekende – is dit tweede huwelijk van vader aanleiding tot onverwerkbaar gevoelens, voor zowel moeder als de kinderen. Ieder probeert op zijn manier dat verlies te verwerken. De zoon lijkt zijn emotionele pijn weg te redeneren of te 'rationaliseren'. Hij blijft vader ook sterk idealiseren, zoals hij als kind in Marokko deed toen zijn vader in Europa verbleef. De oudste dochter heeft het gevoel dat ze haar vader, tot wie ze steeds een grote afstand voelde, definitief verloren heeft op het moment dat ze hoopte hem als 'oudere man op rust' te kunnen verzorgen en te leren kennen. De jongste dochter verzet zich tegen dit onrecht 'dat vrouwen wordt aangedaan'. Als vrouwen dit moeten ondergaan, wil ze geen vrouw zijn van een man en wil ze geen kinderen. Ze verdraagt ook

niet goed dat de tweede vrouw van vader nauwelijks tien jaar ouder is dan zichzelf. Moeder is in de gesprekken erg aanwezig. Ze beluistert aandachtig haar kinderen en toont haar verdriet. Nu in aanwezigheid van de kinderen het tweede huwelijk van haar man genoemd is, kan ze beginnen aan de verwerking van haar depressie.

Een centraal thema in de volgende gesprekken is dat alle betrokkenen weten dat er ergens een echtgenoot/vader is, maar dat hij naar hun gevoel afwezig is. Eerst gebeurde dat door migratie, nu door remigratie. Toen ze samen waren in de migratie, vonden ze elkaar slechts moeizaam en na de remigratie hebben ze levensgrote vragen of vader door zijn verbintenis 'ginds' nog wel contact en verantwoordelijkheid zal blijven nemen voor 'hier'. Ik besluit dit gesprek met het verwoorden van een gemeenschappelijk gevoel. Ieder heeft vader op zijn manier willen bereiken, maar is daarin op moeilijkheden gestoten. Nu hij, na zijn remigratie, verder weg woont, staan ze allemaal – ook vader – voor de taak om nieuwe vormen te zoeken voor hun contacten met elkaar.

Ik vrees in deze periode van de therapie voor een depressieve terugval van moeder, maar dat is anders uitgevallen. Ze heeft soms wel huilbuien die niet te stoppen lijken, maar het is alsof met de tranenvloed ook haar vitaliteit naar boven komt. In deze fase herkennen de kinderen weer hun moeder van weleer. Ze wordt actiever en wil er weer wat van maken. Ze komt weer in beweging – een cruciaal moment voor wie herstelt van een depressie (Tellenhach 1983) – en verwoordt dat ze na het bericht van vader over zijn tweede huwelijk niet meer wist wie ze nu was of welke plaats ze had. Die situatie wordt door haar vergeleken met de periode waarin haar man hier was en zij in Marokko. Dan ineens valt ze weer stil in het gesprek. Er is immers toch één belangrijk verschilpunt: ze blijft zijn vrouw, maar ze is niet langer de enige. Ze heeft weinig of geen referentiepunten in haar vriendinnenkring om deze situatie betekenis te geven. Natuurlijk wist ze dat haar echtgenoot dit kon doen, maar hij heeft daar nooit iets van laten merken. Wat ze al even moeilijk vindt, is dat ze hem opnieuw moet missen juist op het ogenblik dat ze gehoopt had dat hij, nu de kinderen groot zijn en hij verlost was van werkdruk, met haar de oude dag en het grootouderschap zou delen.

De zoon heeft in de gesprekken voorgesteld dat ze ook naar Marokko mocht terugkeren en dat ze zich daar in ieder geval niet van moest laten weerhouden uit bekommernis voor de kinderen. Dat wimpelt moeder echter kordaat af: ze wil hier bij haar kinderen en kleinkinderen blijven. Eerder dan haar man nogmaals achterna te gaan, wil ze zich opgenomen voelen in de familie die sterk aan elkaar hangt.

Mevrouw Bensouïda heeft na zes maanden de kliniek verlaten. Ze kreeg het voorstel om deel te nemen aan een groep oudere vrouwen die wekelijks samenkomt, soms om te spreken met elkaar, soms om samen activiteiten te doen. Ik had omwille van de taalproblemen – ze was in die groep de enige oudere migrantenvrouw – niet echt verwacht dat deze 'follow-up' zou aanslaan. Ook hierin toont mevrouw Bensouïda echter haar doorzettingsvermogen. Drie maanden na ontslag maakt ze nog steeds deel uit van die groep.

Af en toe spreek ik ook met moeder én de kinderen. Ze zijn ertoe gekomen de contacten met de echtgenoot/vader aan te halen. Hij beantwoordt hun brieven met allerlei adviezen. De brieven worden telkens afgesloten met de wens dat het hun goed gaat in België. Het antwoord van vader komt wel onregelmatig; het laat soms enkele weken

op zich wachten. Sommige kinderen vinden dit *té lang*, alsof het een gebrek aan zorg toont vanwege vader. Moeder van haar kant relativeert dit: in de periode dat zij in Marokko op post van haar man uit Europa wachtte, duurde dat vaak nog veel langer.

De kinderen vertellen dat hun vader veel adviezen geeft over wat ze moeten doen, welke beslissingen ze moeten nemen. Zo hebben ze hem in België blijkbaar ook gekend: veel goede raad en goede bedoelingen, maar soms ook wat bazerig. De oudste dochter geeft aan dat ze zijn raad, nu hij zo ver weg is, nog moeilijker naast zich kan neerleggen dan toen ze hier vlakbij hem leefde. Ze hebben ook geschreven over de moeilijkheden van moeder. Daarop heeft hij nooit geantwoord. Hij schrijft evenmin nog iets over zijn situatie ginds, sinds moeder noch kinderen gereageerd hebben op zijn tweede huwelijk. Hij heeft wel te kennen gegeven voorlopig niet meer naar België te komen, maar benadrukt telkens weer dat ze niet mogen nalaten hem in te lichten en raad te vragen wanneer er een probleem is.

Natuurlijk leven bij vader momenteel ook 'dubbele' en complexe gevoelens. Zijn remigratieplannen werden door de kinderen steeds op stilzwijgen onthaald, terwijl moeder onmiddellijk te kennen heeft gegeven dat ze hier zou blijven. Het is ook niet uitgesloten dat hij momenteel door het *appel* van zijn familie hier, enige moeite heeft om zijn engagementen hier en ginds te combineren. Vanaf het moment dat hij weet heeft van de problemen van zijn echtgenote, geeft hij een groter deel van zijn pensioen aan haar.

In een recent gesprek geeft mevrouw Bensouïda nog een ander aspect aan dat haar positie zo moeilijk maakte. Ze vertelt hoe de migratie van haar man nog doenlijk was omdat ze deze situatie deelde met vele andere vrouwen en iedereen geloofde dat ze ooit weer samen zouden zijn. In het Marokkaanse dorp werden voor allerlei problemen samen oplossingen gezocht. De remigratie is anders. Dit is veel minder een collectief gebeuren dat op groepsniveau erkenning vindt. Vele migranten remigreren niet. Daarenboven is remigreren voor oudere vrouwen blijkbaar moeilijker dan voor oudere mannen. Migrantenvrouwen schikken zich eerder in een permanent verblijf in Europa dan mannen (Abraham 1996, p.65). De meeste oudere Marokkaanse vriendinnen van mevrouw Bensouïda worden hier oud, tezamen met hun man. Dat verloopt overigens niet steeds harmonieus. Abraham (1996) heeft hierover aangrijpende levensgeschiedenissen gepubliceerd en onder meer gewezen op factoren die verwijdering tussen oudere echtgenoten met zich mee kunnen brengen. Maar, een aanzienlijk aantal heeft ten minste hun echtgenoot bij zich. Een nieuwe breuk door remigratie wordt veel minder door de migrantengemeenschap gedragen. Zonder dat steunvlak, raakt moeder gemakkelijker in de depressie.

Wat nog minder frequent voorkomt, is een tweede huwelijk van oudere remigranten. Antropologisch onderzoek kan de incidentie en de betekenis van zo'n tweede huwelijk achterhalen. Wellicht wordt dan duidelijk in hoeverre deze in de Marokkaanse cultuur aanwezige mogelijkheid de remigrant helpt om zich een plaats te verwerven in het dorp van herkomst, na soms meer dan veertig jaar afwezigheid, waarin de verschillende partijen (migranten en thuisblijvers) in menig opzicht uit elkaar groeiden. Mevrouw Bensouïda geeft aan dat ze over het tweede huwelijk van haar man niet kon praten met andere Marokkaanse vrouwen. Wanneer ik hierop inga, geeft ze aan dat ze

zich hiervoor geneerde. Waar ze haar problemen met de remigratie nog enigszins kon bespreken met andere Marokkaanse vrouwen, voelt ze zich met betrekking tot het tweede huwelijk van haar man veel meer geïsoleerd. Ze verwacht blijkbaar geen steun van haar Marokkaanse kennissenkring. Mogelijk is meer tijd nodig vooraleer 'de oudere Marokkaanse (migranten)vrouwen' op groepsniveau hiervoor onderlinge steun kunnen bieden.

Besluit

Ik heb in dit artikel vooral aandacht gehad voor het therapeutische proces waarin in kleine stapjes, al naargelang de therapeutische relatie opgebouwd werd, significante gebeurtenissen en belevingsinhouden aan bod kwamen. Ik diende vooral oor te hebben en geduldig te luisteren naar wat nog niet werd gezegd. Om bij deze significante verhalen te komen, is de opbouw van de relatie tussen therapeut en gezin een zeer belangrijk aandachtspunt.

Mettertijd kreeg de depressie van mevrouw Bensouïda een duidelijker gelaat: eerst als vage pijnklachten, daarna in verband met de remigratie van haar man, ten slotte in verband met diens tweede huwelijk. Dat huwelijk werd niet goedgekeurd, noch afgekeurd. Het veroorzaakte wel een ondraaglijke onzekerheid en identiteitscrisis. Deze crisis ontstaat in de migratie vaker en houdt onder meer verband met de ontmoeting van twee culturele universa met verschillende waarden of 'cultural scripts' (Wierzbicka 1993). De casus toont hoe die crisis op latere leeftijd zwaarder kan wegen en de vraag stelt of zo'n crisis dan nog creatief te verwerken is (Limentani 1995). Blijven de voorbije levensgeschiedenis en de daarin gemaakte plannen hun zin behouden als zich op latere leeftijd zulke onverwachte en radicale wendingen voordoen zoals in het leven van mevrouw Bensouïda? Blijft er nog voldoende veerkracht en tijd om dan nog een nieuw perspectief op te bouwen vanuit de rouw over verlies aan eerdere levensperspectieven?

Bij de verwerking van de depressie komt de sterkte van deze oudere vrouw boven, zelfs bij het volle besef van het ingrijpende verlies dat ze heeft geleden en van de teleurstellingen die in haar leven ook aanwezig waren. De depressie daarover is ernstig geweest maar heeft niet de bovenhand gehouden. De casus toont dat mevrouw Bensouïda mettertijd een grote innerlijke kracht en doorzettingsvermogen hervindt. Hiermee wordt een wijdverspreid stereotype beeld van de volgzame migrantenvrouw tegengesproken. Mevrouw Bensouïda kiest herhaaldelijk haar eigen weg en zal dat na haar depressieve episode opnieuw doen, zelfs al is een steunende omgeving grotendeels afwezig. Ze is in haar leven meermaals alleen komen te staan, met soms moeilijke en verscheurende of zelfs onmogelijke keuzes om te maken. Migratie en remigratie hebben dit gezin 'getekend'. Er is doorheen de jaren een sterk engagement gebleven van beide echtgenoten jegens elkaar, maar daarnaast staat de diepe emotionele pijn over veel reëel gemis aan elkaar. In die moeilijke omstandigheden is mevrouw Bensouïda steeds haar eigen weg gegaan. Dat bevestigt ze in haar keuze om, tegen het voorstel van haar man in, niet te remigreren. Net als bij de geïnterviewde oudere vrouwen uit het

onderzoek van Abraham (1996) zien we bij mevrouw Bensouïda de pijn en de onzekerheid die de opeenvolgende ingrijpende veranderingen en breuken met zich mee brachten. Deze oudere migrantenvrouwen stellen in hun situatie de familiale cohesie en de intergenerationale band centraal. In de mate van het mogelijke nemen ze nog heel wat verantwoordelijkheden op zich. Daarenboven is mevrouw Bensouïda ook buiten haar familie en de groep oudere Marokkaanse vrouwen haar weg blijven zoeken: ze blijft komen naar groepstherapeutische sessies met vooral Vlaamse vrouwen.

In deze casus resoneren terzelfdertijd vele antropologische vragen mee. Ik geef er enkele aan. Allicht is het zinvol deze casus als dusdanig (met de blijvende vragen) aan de gemeenschap van collega's onderzoekers in antropologie en psychologie voor te leggen. Een vraag die vooral in de psychologische antropologie thuishoort is de volgende. Mevrouw Bensouïda heeft weet van Marokkaanse cultuur en weet dat haar man deze keuze (een tweede huwelijk) kon maken. Wanneer ze ermee geconfronteerd wordt, verliest ze alle houvast. Mede onder invloed van de migratie en van de dynamische verandering die zich binnen de Marokkaanse cultuur hebben voorgedaan, is mevrouw Bensouïda erg onzeker rondom bepaalde Marokkaanse culturele scripts over de verhoudingen tussen mannen en vrouwen. Daarenboven wordt ze geconfronteerd met een cultureel script dat eerder in Marokko in onbruik geraakt was en nu, onder invloed van de remigratie, terugkeert en weer meer in gebruik raakt. Het is overigens de vraag of deze praktijk nu significant toeneemt dan wel een sporadisch fenomeen blijft. Vervolgens roept de casus juridisch antropologische vragen op. Wanneer men het verhaal van mevrouw Bensouïda vertelt, reageren sommigen met het woord 'polygamie'. Dat woord is natuurlijk erg beladen. Maar, het lijkt ons dat op de achtergrond van deze casus ook twee rechtsculturen elkaar ontmoeten. Specialisten terzake kunnen dan reflecteren over hoe men vanuit juridisch antropologische invalshoek kan denken over deze tweede huwelijken van sommige remigranten, die duidelijk iets anders inbouden dan een gangbare westerse praktijk van 'uit de echt scheiden en hertrouwen'. Een andere vraag is van feministisch-antropologische aard. Hoe is vanuit dit perspectief de diepe identiteitsconfusie van deze Marokkaanse vrouw te duiden die eerder in haar leven heel wat wisselingen van perspectief heeft moeten ondergaan en verwerken?

Deze bijdrage is een soort 'eerste rapport', dat voor goed begrip dient aangevuld te worden met antropologisch onderzoek naar de frequentie en de betekenis van zo'n tweede huwelijk. De casus en het erin beschreven fenomeen roepen veel vragen op waarvan ik hoop dat ze hulpverleners en academici, die vaak werken met en voor oudere migranten, aan het denken zullen zetten.

Noten

Patrick Meurs studeerde af in de godsdienstwetenschappen, in de sociale & culturele antropologie, in de psychologie en in de familiale & seksuologische wetenschappen. Hij voltooide tevens de postgraduaat opleiding in de psychodynamische kinderspsychotherapie. Hij werkt momenteel als assistent aan het Centrum voor Kinderpsychotherapie van de Faculteit der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Hij bereidt er een

doctoraat voor over 'affectieve ambivalentie'. Eerder was hij werkzaam op een kinderpsychiatrische dienst, op een psychiatrische afdeling voor volwassenen in een algemeen ziekenhuis en op een pediatrieafdeling van een algemeen ziekenhuis. Correspondentieadressen: (werk) Centrum voor Kinderpsychotherapie, Tiensestraat 102, 3000 Leuven (België); (thuis) Regastraat, 25, 3000 Leuven (België) (E-mail: patrick.meurs@psy.kuleuven.ac.be).

Dank aan Filip De Boeck, Sjaak van der Geest en Rob van Dijk.

1. De namen en bepaalde omstandigheden zijn zodanig gewijzigd dat de anonimiteit van de beschreven familie gewaarborgd is.
2. Het inzetten van een intercultureel bemiddelaar is een complexe kwestie. Het gegeven dat de intercultureel bemiddelaar door dit gezin afgewezen wordt, zegt enkel dat zo'n bemiddelaar op deze manier in deze relatie tussen therapeut en gezin geen plaats kan krijgen. Het is dus allerm minst een argument tegen deze bemiddelaars in de geestelijke gezondheidszorg. Het maant aan tot goede reflectie over hoe de bemiddelaar zinvol kan worden ingeschakeld. Het lukt dus niet wanneer de bemiddelaar er pas bijgeroepen wordt op het ogenblik dat de therapeut angstig wordt over de relatie met het gezin. Het inschakelen van een intercultureel bemiddelaar is allicht beter mogelijk wanneer therapeut en bemiddelaar vanaf het begin deel hebben aan de behandeling, na grondige reflectie in het team over de relatie tussen culturele, familiale en intrapsychische aspecten in ons mens-zijn. Aangezien de reflectie over het inzetten van interculturele bemiddelaars onderwerp van een apart artikel is, houden we het hier bij deze korte bedenkingen.

Literatuur

Abraham, E.

1996 *Oudere mensen zijn als bomen die schaduw geven. Oudere Marokkaanse vrouwen en mannen in de Nederlandse verzorgingsstaat*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Limentani, A.

1995 Creativity and the third age. *International Journal of Psychoanalysis* 76(5): 825-33.

Meurs, P.

1996 Traumatogene aspecten van migratie en remigratie. Het geval van een oudere Marokkaan. *Medische Antropologie* 8(1): 87-117.

Tellenbach, H.

1983 *Melancholie: Problemgeschichte, Endogenität, Typologie, Pathogenese, Klinik*. Berlin: Springer.

Wierzbicka, A.

1993 A conceptual basis for cultural psychology. *Ethos* 21(2): 205-31.

Zetsel, E.

1965 Depression and the incapacity to bear it. In: M. Schur (ed.) *Drives, affects, behavior*. New York: International Universities Press, pp. 243-74.

Zeul, M.

1994 Rückreise in die Vergangenheit. Zur Psychoanalyse spanischer Arbeitsemigrantinnen. *Psyché* 48(12): 529-62.